

Піхтовнікова Л. С., Яремчук І. М.,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДИСКУРС ПРИТЧІ У СИНЕРГЕТИЧНОМУ АСПЕКТІ

У статті на матеріалі притч німецькомовних авторів розглянуто фактори самоорганізації дискурсу притчі. Головним механізмом самоорганізації на когнітивному, прагматичному і стилістичному рівнях є поляризація складових дискурсу притчі, що проявляється як результат конкурентної взаємодії аттракторів і репелерів дискурсу.

Ключові слова: дискурс, притча, самоорганізація, аттрактор, репелер, поляризація

В статье на материале притч немецкоязычных авторов рассмотрены факторы самоорганизации дискурса притчи. Основным механизмом самоорганизации на когнитивном, прагматическом и стилистическом уровнях является поляризация составляющих дискурса притчи, проявляющаяся как следствие конкурентного взаимодействия аттракторов и репеллеров дискурса.

Ключевые слова: дискурс, притча, самоорганизация, аттрактор, репеллер, поляризация.

This paper considers the factors of the self-organization of a parable discourse on the material of the parables of German-speaking authors. The main mechanism of self-organization on cognitive, pragmatic and stylistic levels is the parable discourse constituents polarization which becomes apparent as a result of the competitive interaction of the attractors and repellers of discourse.

Key words: discourse, parable, self-organization, attractor, repeller, polarization.

Синергетика вивчає принципи самоорганізації систем, що виникають еволюційним шляхом, здатні адекватно реагувати на зовнішні зміни, впливи, змінюючи самостійно свої параметри, структуру, функції і тим самим, зберігаючи себе. Термін “синергетика” введено в науку Г. Хакеном [20] спочатку для дослідження самоорганізації фізико-хімічних явищ, потім положення самоорганізації було застосовано до природної і соціальної сфери. Синергетична парадигма в лінгвістиці активно розроблюється, починаючи з кінця ХХ століття [2; 1; 3; 5; 12; 9; 8; 11; 15; 22], однак вона зародилася ще раніше в дослідженнях самоорганізації різних мовних явищ [18; 6; 19]. Значну увагу приділено синергетичним явищам у коротких типах тестів – рекламі [16], малих сатиричних формах (байка, притча) [9; 8; 22; 7] та взагалі – феномену самоорганізації різних типів дискурсу [10; 13; 11].

Об'єкти, що самоорганізуються, можуть бути як матеріальними, так і ідеальними. Наприклад, самоорганізується її еволюціонує система знань і система передачі знань у процесі спілкування, тобто дискурс. Процес утворення дискурсу як самоорганізованої системи умовно можна розділити на три етапи: а) когнітивний (етап задуму, планування обмежень); б) прагматичний (створення стратегій, що реалізують задум); в) етап мовленнєвої реалізації (реалізація стратегій у мовленні). Учасниками кожного етапу, що створюють самокеровану систему, є такі: 1) автори (автор) дискурсу, що виступають як мовні особистості; 2) вбудовані в мовну картину світу соціальні очікування (замовлення) на результати реалізації дискурсу; 3) обмеження на дискурс: традиції жанрів, обсяг, норми викладу, екстралінгвальні умови та ін.

Мовна особистість розглядається на трьох рівнях: 1) вербально-семантичному, 2) тезаурусному, 3) мотиваційно-прагматичному – з установами специфічних для них одиниць (слів, понять, діяльнісно-комунікативних потреб) [17, с. 370].

Відповідно до цього автор, як мовна особистість, бере участь самоорганізації дискурсу на когнітивному, прагматичному та мовно-мовленнєвому рівнях відповідними сторонами своєї мовної особистості, залучаючи для цього необхідні одиниці.

Самоорганізацію дискурсу ми розуміємо не в тому смислі, що він виникає незалежно від автора, а в тому, що автор є одночасно й творчим конструктором дискурсу, й знаряддям аттракторів та репелерів цього дискурсу, які виникли до автора й незалежно від нього [7, с. 520].

Із синергетичної точки зору п.п. 1) і 2) складають зміст *аттрактора* – ментального конструкта, що направляє процес утворення дискурсів потрібне русло послідовного досягнення цілей. Опонентом аттрактора є *репелер*, його зміст відбито у п. 3). При створенні дискурсу відбувається конкурентна взаємодія змістів аттрактора й репелера. Маючи загальну мету – створення дискурсу, аттрактор і репелер задають протилежні напрямки його розвитку: зміст репелера прагне створити стійку форму дискурсу (припустимий обсяг, традиційний зміст, архітектоніку і т.і.), а зміст аттрактора – додати формі й змісту гнучкість і динамізм, втілити творчий задум автора [там само, с. 520-521].

Згідно синергетичним поглядам, конкуренція аттрактора й репелера при створенні дискурсу є головним чинником самоорганізації. Конкуренція приводить до того, що різні частини системи набувають і розвивають у собі протилежні властивості, тобто поляризуються. Поляризація дозволяє щонайкраще врахувати протилежні вимоги аттрактора й репелера. Поляризація частин системи здійснюється за допомогою *параметра порядку* – найбільш рухливого параметра системи, що діє увсіх його частинах [9, с. 13].

На когнітивному рівні самоорганізації дискурсу притчі конкретизується задум автора. Для цього автор, як мовна особистість, використовує свій тезаурусний рівень та багаторазово порівнює свій задум з обмеженнями на дискурс притчі, досягаючи тим самим компромісу між вимогами репелера та прагненнями аттрактора. Ціль, або задум автора – виразити й довести художніми засобами певну соціально значущу ідею; для цього знайти наочний, репрезентативний приклад, що відображає сутність ідеї та може слугувати її символом [14]. Зрозуміло, що автор не може обходити традиційні обмеження притчі як типу тексту, які, таким чином, виступають однією із сторін самоорганізації поряд з авторською метою.

Когнітивний етап самоорганізації притчі можна лише умовно відокремити від прагматичного етапу. На останньому відбувається створення мовленнєвих стратегій і кодів, що трансформують просту ситуацію сюжету у символ. Згідно з традиційною природою притчі, вона повинна бути переконливою й дидактичною. Тому автор притчі за допомогою тексту формує у читача напрямок думки, доміанти, що дозволяють останньому знайти у притчі емний особистісний смисл. Такий механізм створення особистісного смислу при читанні художнього тексту має синергетичну природу [1, с. 34].

Зазвичай, у притчі закладається напрямок пошуку двох доміант смислу, які складають опозиційну пару. З цієї опозиції, протиріччя, власне, і утворюється символ, що виражає головну ідею притчі. Розглянемо приклад.

G.E. Lessing

Der Besitzer des Bogens

Ein Mann hatte einen trefflichen Bogen von Ebenholz, mit dem er sehr weit und sehr sicher schoss, und den er ungemein wert hielt. Einst aber, als er ihn aufmerksam betrachtete, sprach er: Ein wenig zu plump bist du doch! Alle deine Zierde ist die Glätte. Schade!– Doch dem ist abzuhelpfen; fiel ihm ein. Ich will hingehen und den besten Künstler Bilder in den Bogen schnitzen lassen. – Er ging hin; und der Künstler schnitzte eine ganze Jagd auf den Bogen; und was hätte sich besser auf einen Bogen geschickt, als eine Jagd?

Der Mann war voller Freuden. “Du verdienst diese Zierraten, mein lieber Bogen!” – Indem will er ihn versuchen; er spannt, und der Bogen – zerbricht.

[21, с. 94]

Одна з доміант смислу в цій притчі – цінування будь-якого корисного предмету, що добре виконує свої функції. Доміанта позначена виразами: *лук чудовий, стріляє влучно вдалечень*. Друга доміанта смислу – прагнення до покращення вигляду корисного предмету. Доміанта позначена виразами: *ти не бездоганний, ще трошки грубий, покошаний*.

Конфлікт вказаних доміант смислу виявляється в кульмінації притчі: Лук не витримав нової різьби та прикрашень і зламався у вживанні. Доміанти створюють напрямок пошуку і узагальнення смислу для адресата. Ймовірно, він обере наступний смисл: завжди можлива несумісність між прагматикою та естетикою предметів, що слугують людині. Завдяки прикладу, наведеному в притчі, означені доміанти назавжди залишаються у адресата поляризованими. Особистісні смисли виникають у читача шляхом самоорганізації і узагальнення; в тексті притчі, у її експліцитному плані вираження ці смисли ще відсутні.

Приклад, що використано у притчі, надає переконливості головній ідеї тому, що вказує її онтологічні коріння, тобто походження з простого і зрозумілого побуту. Динаміка породження смислу у такий онтологічний спосіб робить цей смисл легко оглядним при всій віртуальності події [4, с. 139].

Прагматичний етап самоорганізації дискурсу притчі, як зазначено, можна лише умовно відокремити від когнітивного етапу. Створення дискурсивних стратегій має певні цілі і цим відноситься до когніції; в той же час стратегії реалізуються на мовно-мовленнєвому етапі і відносяться до стилістичних засобів. Цільове застосування стратегій визначає їх розподіл на дві основні: репрезентаційну й комунікативну. Комунікативна інтенція притчі має те ж саме поле діяльності, що й репрезентаційна, але розглядається з точки зору мовленнєвого забезпечення репрезентаційної інтенції.

Коди притчі, що створюються на прагматичному етапі самоорганізації, призначені для узагальнення смислу та символізації, що витікає з простої ситуації, викладеної у притчі. Так наприклад, у наведеній вище притчі Г. Лессінга кодом ідеї про несумісність практичного застосування і зайвих прикрас предмета виступає конкретний предмет (Лук) і художня різьба, що послабила (знищила) його головну функцію. Приблизна (неповна) класифікація лінгвокультурних кодів, що використовуються у художніх творах, надана в лінгвістичній довідниковій літературі [17, с. 220]. Виокремлюють такі коди, як соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний, релігійний та ін. У розглянутій притчі застосовано предметний код (предмет – Лук, ним закодовано смисл про будь-який корисний предмет) та духовний код (прагнення до прикрашення різьбою Лука, цим закодовано більш загальне тяжіння до прикрас).

Моделі спілкування, мовленнєві стратегії, коди притчі залишаються “безтілесними” без мовного та мовленнєвого забезпечення, що здійснюється у формі тих чи інших стилів, у формі мовностилістичних засобів. Існує досить стійка кореляція між прагматичним інвентарем (моделі спілкування, мовленнєві стратегії, коди) та стилістичними засобами для досягнення цілей притчі. Саме це дає підстави до розглядання дискурсу притчі у об’єднаному прагмастилістичному аспекті.

Притча висловлює надто загальні опозиції: добро – зло, любов – ненависть, дружба – ворожнеча таїн., смисл яких можна лише демонструвати або маніфестувати. Поряд з ускладненням цих опозицій ускладнюється і композиція притчі, усі її рівні, ускладнюється ієрархія стильових рис. Рух від сюжету до заключної частини притчі супроводжується ускладненням моделей спілкування, що корелює з нарощенням емності смислу й узагальненням.

Контраст між автологічністю мови притчі та її стилістичною виразністю залишається провідним стильовим феноменом кожного типу притчі. Він породжує ще один комплекс стилістичних явищ, які максимально сприяють досягненню цілей притчі і мають синергетичну природу.

У стилістичному синтаксисі мають місце такі явища як актуальне членування (АЧ) та надфразова єдність (НФС). Згідно з ідеями Л.С. Піхтовнікової саме вони на стилістичному рівні відіграють роль самоорганізації для виникнення в дискурсі нових смислів будь-якої складності [7, с. 521 – 524].

Узагальнені смисли виникають у притчі імпліцитно або у експліцитно висловленій моралі, авторському резюме і є результатом попереднього тексту. У тексті притчі (опис дій, персонажів) план вираження здійснюється за допомогою АЧ, яке послідовно, лінійно надає розвернення подій. Зміна тем і рем здійснює, переважно, інформаційну функцію притчі. Завдяки автологічному викладу актуальне членування у притчі прозоре й просте.

Узагальнені смисли притчі виникають у її плані змісту як імплікатура або експліцитно – як ітогове міркування. У будь-якому разі для цього потрібне мисленнєве повернення до попереднього тексту.

Самоорганізація на мовностилістичному рівні полягає в тому, що надфразова єдність дає можливість при створенні дискурсу повертатися до смислу попередніх фрагментів тексту, виявляючи їх додатковий смисл. Водночас актуальне членування лінійно подає чергові частини тексту, відслідковує переважно фактуальну інформацію і близький каузальний зв'язок [там само, с. 521].

Розглянемо цей механізм на прикладі притчі М.Ф. Эбнер-Эшенбах.

M. v. Ebner-Eschenbach

Verlorene Zuversicht

Vor Jahren lebte in einer großen Handelsstadt ein Mann, dem alles, was er unternahm, gelang, den niemals ein Missgeschick traf (PEMA), der von Jugend an bis ins reife Alter nur Freude und Erfolg erlebte und nur Dankbarkeit und Treue erfuhr. (TEMA)

Plötzlich verwandelte sich sein Los; er sank ins Elend; er lernte den Undank und die Bosheit kennen (PEMA), und allem, was er liebte, drohte Gefahr. (TEMA)

Ebenso rasch jedoch, als es sich von ihm gekehrt, kam das Glück ihm zurück, ersetzte ihm zehnfach, was er verloren hatte, überschüttete ihn und die, die ihm teuer waren, von neuem mit seinen reichsten Gaben (PEMA).

“Nun”, fragte jemand, “bist du zufrieden? Du hast es wieder, dein Glück?” (TEMA)

“Ach”, antwortete er, “wo ist meine Zuversicht? (PEMA) Ich habe ein Glück wieder, das mich schon einmal verlassen hat. (TEMA) [21, с. 100-101].

У цій притчі невербалізований смисл є втрата віри в успіх. Притча є коротка абстрактна розповідь, у якій символізація відбувається за допомогою загальних, абстрактних понять – доля, щастя, успіх / невдача, зло, вдячність / невячність (*Los, Glück, Erfolg / Missgeschick, Bosheit, Dankbarkeit / Undank*). У прикладі актуальне членування забезпечує зв'язність тексту, близький каузальний зв'язок смислів рем і тем. Ці смисли відносяться до розвитку дій, мотивів, опису характерів, тобто пов'язується тільки фактуальна інформація. НФС в тексті представлено катафорою (*Verlorene Zuversicht*), що пов'язує смисл заголовка і смисл тексту, а також анафорою (*kam das Glück ihm zurück; Ich habe ein Glück wieder, das mich schon einmal verlassen hat*), що пов'язує завершення притчі з попереднім смислом тексту. Серед інших ознак НФС спостерігаються повтори, тобто буквальні переноси лексичних одиниць речення, що розташовані не поряд (*Glück*).

План вираження притчі створює і пропонує адресату простий смисл: у персонажа було щастя і вдача, на короткий час він їх втратив, далі – все повернулось. Прямолінійним висновком із цього є припущення того, що персонаж знов задоволений. План змісту притчі організовано за допомогою НФС; цей план пропонує інший смисл, що протирічить попередньому: із втратою довіри персонаж не може бути задоволеним. Зіткнення двох протилежних смислів, які організовані за допомогою АЧ та НФС, змушує адресат відшукувати новий смисл на більш високому рівні. Передача цього невербалізованого смислу є ціль притчі. Приблизно його можна сформулювати таким чином: психологічна природа людини є в тому, що вона не реагує як маятник на події і факти. Ще існують незворотні стани психіки.

Стильове наповнення дискурсу притчі проявляється у одночасному ускладненні прагматичного інвентарю та стилістичних засобів при зростанні масштабу цілей притчі. Головна ціль притчі – створення і передача глибокої етико-філософської ідеї – потребує залучення синергетичної природи стилю для своєї реалізації.

До перспектив подальших досліджень за темою статті відносимо вивчення композиції притчі у синергетичному аспекті, а також детальне вивчення дії параметру порядку на основних етапах самоорганізації дискурсу притчі.

Література:

1. Герман И. А. Лингвосинергетика / И. А. Герман. – Барнаул : Алтайская акад. экономики и права, 2000. – 188 с.
2. Ейгер Г. В. Язык и синергетика / Г. В. Ейгер // Вісник Харківського університету. – 1992. – №372. – С.131-137.
3. Келер Р. Синергетическая лингвистика / Р. Келер / <http://ubt.opus.hbz-nrw.de/volltexte/2007/413/pdf/synling.pdf>.
4. Киященко Л.П. В поисках исчезающей предметности (очерки о синергетике языка) / Л.П. Киященко. – М., ИФРАН, 2000. – 199 с.
5. Москальчук Г. Г. Структура текста как синергетический процесс / Г. Г. Москальчук. – М. : УРСС Эдиториал, 2003. – 294 с.
6. Николис Дж. Динамика иерархических систем. Эволюционное представление / Дж. Николис. – М. : Мир, 1989. – 178 с.
7. Піхтовнікова Л. С. Дискурс байки у синергетичному аспекті (на матеріалі української, російської та німецької байки) / Л.С. Піхтовнікова // Незгасимий слово світ: збірник наукових праць на пошану професора В. С. Калашника / уклад. М. Філон, Т. Ларіна. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – С. 519-526.
8. Піхтовнікова Л. С. Еволюція німецької віршованої байки (13-20 ст.): жанрово-стилістичні аспекти : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04; 10.01.05 / Піхтовнікова Лідія Сергіївна. – К., 2000. – 427 с.
9. Піхтовнікова Л. С. Синергія стилю байки: німецька віршована байка XIII-XX ст. : монографія / Піхтовнікова Л. С. – Х. : Бізнес Інформ, 1999. – 220 с.
10. Піхтовнікова Л. С. Стилістика і синергетика дискурсу / Л. С. Піхтовнікова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : [кол. монографія] / [під загальн. ред. Шевченко І. С.]. – Харків : Константа, 2005. – С. 29-35.
11. Піхтовнікова Л. С. Стилістична еволюція художнього дискурсу в синергетичному аспекті (на матеріалі байки) / Л. С. Піхтовнікова // Матеріали X міжнародної конф. “Каразінські читання”. – Харків, 2011. С. 229-231.
12. Пиотровский Р. Г. О лингвистической синергетике / Р. Г. Пиотровский // Научно-техническая информация. – Серия 2. – 1996. – № 12. – С. 1-12.

13. Пихтовникова Л. С. Синергетический метод для исследования дискурса в лингвопрагматическом аспекте / Л. С. Пихтовникова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2009. – № 848 – С. 48-52.
14. Пихтовникова Л. С. Тексты и методы: лингвостилистическая характеристика и интерпретация немецкой притчи как типа текста и как жанра / Л.С. Пихтовникова // Проблемы семантики, речення та тексту. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 259-265.
15. Пихтовникова Л. С. Языковые фильтры : неравновесные состояния и развитие языка / Л.С. Пихтовникова // Нова філологія. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – № 1 (12). – С. 33-38.
16. Самарина В. В. Немецкоязычный рекламный дискурс: прагматический, когнитивный и лингвостилистический аспекты: дисс... канд. филол. наук, 10.02.04 – германские языки. – Харьков, 2010. – 210 с.
17. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
18. Том Р. Топология и лингвистика / Р. Том // Успехи математических наук. – М., 1975. – № 301. – С. 199-221.
19. Фуко М. Слова и вещи / М. Фуко. – М. : Мир, 1994. – 144 с.
20. Хакен Г. Информация и самоорганизация / Г. Хакен. – М. : Мир, 1991. – 240 с.
21. Krusche D. Aufschluss. Kurze deutsche Prosa im Unterricht Deutsch als Fremdsprache / D.Krusche. – Teil 1: Texte. – 5-te Aufl. – Bonn: Inter Nationes, 1992. – 248 S.
22. Pichtownikowa L. Synergie des Fabelstils : Die deutsche Versfabel vom 13.-21. Jahrhundert /Ukrainische Beiträge zur Germanistik / L. Pichtownikowa. – Band 5. – Aachen : Shaker Verlag, 2008. – 322 S.